

MOLNÁR CSILLA

A részlet látványa

MOLNÁR CSILLA

A részlet látványa

TÁRSADALMI NEMEK
ÉS NYELVI FORMÁK

TYPOTEX

A könyv megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap
a kiadói program keretében támogatta.

Nemzeti Kulturális Alap

© Molnár Csilla, Typotex, Budapest, 2019
Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

ISBN 987 963 493 024 2

Kedves Olvasó!

Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!
Újabb kiadványainkról, akcióinkról a www.typotex.hu
és a facebook.com/typotexkiado oldalakon értesülhet.

Typotex Kiadó

Alapította Votisky Zsuzsa, 1989

A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

Felelős kiadó: Németh Kinga

Főszerkesztő: Horváth Balázs

A kötetet gondozta: Marsi Mónika

Tördelés: Szalay Éva

Készült a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdájában

Felelős vezető: Marosi Attila

TARTALOM

<i>BEVEZETÉS</i>	7
<i>I. TÁRSADALMI NEMEK ÉS FILOZÓFIA</i>	15
Női, férfi az esztétikáról való beszédben és tapasztalatban	17
<i>II. TÁRSADALMI NEMEK ÉS MŰVÉSZET</i>	35
„Újra olvasva” (A női szubjektum alakzatai Erdős Renée elbeszélő művészetében)	37
Weöres és Psyché a 21. századi olvasatokban	55
A patriarchális elnyomás ironikus anatómiája (Barnás Ferenc: A kilencedik)	73
Női önkifejezés és az újrafogalmazott falvédők	87
<i>III. TÁRSADALMI NEMEK ÉS TÁRSADALOMKUTATÁS</i>	111
Hegemonia és maszkulinitás a médiagasztronómiában	113
Premodern szokásrend egy mai mikroközösségben (Selmezbányai diákhagyományok Sopronban)	127
Női munkavállalás az osztrák–magyar határregióban	139
A férfi és a HVG	155

BEVEZETÉS

„Ficzkó, te merő Abstractumot írsz.”

A Bevezetés mottója a kötet egyik tanulmányában elemzett Weöres Sándor *Psyché* című művének mondatát idézi. A főhősnő ezekkel a szavakkal észrevételezi barátja, Ungvárnémeti Tóth László verseit, ami az eredeti kontextusban az esszencialista gondolkodás *örök férfi* és *örök női* közti különbségtételeként is értelmezhető.

Könyvem remélem nem fog csalódást okozni azért, hogy nem a fentebbi bipoláris lényegiségekben gondolkodom. Az egyes írások arra tesznek kísérletet, hogy társadalmi nemi aspektusokat érvényesítsenek a filozófia, az irodalom, a társadalom- és kultúrakutatás területén, amelyeket a humán tudományokban több mint fél évszázada megjelent „linguistic turn” nyomán nyelvi kifejezésformaként értelmeznek. A huszadik század közepétől a nyelvre irányuló tudományos figyelem nyomán eltűnik annak korábban magától értetődőnek tekintett áttetszősége, és egyre inkább teret nyer a nyelvi intranszparencia elképzelése. A nyelv olyan végső adottságként jelenik meg, amely lehetővé teszi Heidegger, Gadamer, Ricoeur és mások munkáiban azt az ontológiai váltást, melynek során a nyelv válik létadottsággá, illetve a nyelvi megértés a lét megjelenésévé. Mindez a huszadik század végére a társadalomtudományok számára is egyre hangsúlyosabbá teszi a nyelvre utaltságot,

a tudás nyelvtől függő, megalkotott jellegét a kommunikáció, a szöveg, a diskurzus, az alakzatok, a figurativitás, a narráció kulcsfogalmait érvényesítve. Ennek következtében új értelmet nyer a 'ki beszél' kérdése is, ahol annak a hangnak a forrását keressük, aki megszólal, és ami által mi is egy párbeszéd részesei lehetünk.

A kötet írásaiban elsősorban a diskurzus foucault-i értelmezését követem, amelyszerint „a diskurzus nemcsak egyszerűen tolmácsolja a küzdelmeket és az uralmi rendszereket, hanem érte folyik a harc, általa dúl a küzdelem; tehát a diskurzus az a hatalom, amelyet az emberek igyekeznek megkaparintani”.¹ Ennek összefüggései nyomán a diskurzus mint kizáró rendszer egyik részről ellenőrző és korlátozó eljárások rendjét jelenti, amelyben a hatalom és a vágy dolgozik, másik részről pedig a legitim szöveggé szerveződés olyan gyakorlatait, mint az elbeszélések és szertartások, melyek a diskurzust belülről szabályozzák. Itt a primer és másodlagos szöveg közötti eltérés, a kommentár elve lehetővé teszi új diskurzusok szabályozott létrehozását, míg a szerző elve, hol felbukkanva, hol elenyészve az időben „biztosítja a fikció nyugtalanító nyelvének egységét, a koherenciát, ő illeszti be a valóságba”.² Mindkettő az identitás játéka útján korlátozza a véletlenszerűség kockázatát, az előbbi az ismétlés és az azonosság, az utóbbi az individualitás és az én formájában. Ezeken kívül állva újabb korlátozó mód a diszciplínák rendje, amely személytelen elvárásrendként lehetővé teszi az új kijelentéseket, az alkotást, de megszabott határok között. Ezek a véletlen szeszélyeinek elkerülését, a nyelv uralása utáni vágyat próbálják elérni. Alkalmazásuk körülményeinek meghatározása pedig a beszélő alanyok számának korlátozását célozza meg szerepek és szertartások formájában, előírva a résztvevőknek bizonyos egyéni tulajdonságokat, és kijelölve a gesztusokat, a viselkedést, a körülményeket. Mindezek révén ismerhetők fel azok a választóvonalak,

¹ Foucault, Michel: A diskurzus rendje. In uő: *A fantasztikus könyvtár*. Budapest, Attraktor–Pallas, 1998, 51.

² Foucault: i. m. 57.

amelyeket Foucault a diskurzusok társadalmi kisajátításának nevezett, és amelyek működésük során diszkurzív esemény-csoportként öltének testet a beszéd különböző alakzataiban.

Fentebbiek alapján a diszkurzív modalitást próbálom meg értelmezni, amely a beszéd tartalmat olyan minőséggel ruházza fel, melynek eredménye egy lehetséges én- vagy világállapot lesz. Az, hogy ki, mikor és miről beszélhet, felveti az autoritás, a jelentőség, végső soron a hatalom kérdését is. De úgy is fogalmazhatok, hogy a nyelvi reprezentáció formáiban elválaszthatatlan egymástól az elbeszél és az elbeszélés módja, így ezek olyan jelentést, rendet generálnak, amelyek uralmi mintázatokat hoznak létre vagy erősítenek meg, értve ezalatt egy hierarchián belül elfoglalt domináns vagy marginális pozíciót.

Azok a tudásformák, amelyekről az írások szólnak, különbözőképpen teszik lehetővé, hogy a társadalmi nemi jellegről beszéljünk, hiszen eltérő bennük az univerzális humanizmusnak álcázott maszkulin hegemonia módozata is. Igyekszem figyelembe venni azt is, hogy maga a gender diszciplína is történeti képződmény, az elmúlt évtizedekben formálódtak ki, alakultak át a nőiség koncepciói, a maszkulin és feminin viszonylatok különböző, ellentmondó feltételezései. Ennek nyomán elkerülhetetlen a különböző nézőpontok, beszédmódok, kritikai gyakorlatok közti időnkénti váltás, a hermeneutika, a kritikai feminizmus, a dekonstrukció közötti mozgástér, amely így szükségképp és vállaltan heterogén teoretikusi álláspontot eredményez. Mindez lemondással és önkritikával is jár. Le kell mondanunk arról az illúzióról, hogy a genderszempontúság eleve valamiféle semleges álláspontot tesz lehetővé a totalizáló vagy esszencialista megközelítésekkel szemben. És be kell látni, hogy „mindig nézőpontokból ’nézünk,’ melyekbe bele vannak kódolva társadalmi, politikai és személyes érdekeink, ezért elkerülhetetlenül *valamicentrikusak*, még az a vágyunk is, hogy igazságot szolgáltatassunk a heterogenitásnak.”³

³ Bordo, Suzanne: Feminizmus, posztmodernizmus és genderszkepticizmus. In Séllei Nóra (szerk.): *A feminizmus találkozásai a (poszt)modernnel*. Debrecen, Csokonai, 2006, 103–104.

Úgy vélem, mindez visszaताल pozíciónk alapvető hermeneutikai természetére, amely végességünk kérdésére adott feleletnek tekinthető. Odo Marquard nyomán ez egyrészt lehet az értelmezés terének határa, amikor a korlátozottság határsértésekre és a korlátok provokálta válaszokra ad alkalmat, és másrészt lehet időbeli végeség, amely egyszerre vet számot a múlt múlhatatlanságával és a múlt múlandóságával, ahol feleletként értelmezni kell, miközben a kérdésben mindig több rejtőzik annál, amire a hermeneutika válasz lehet.

A kötet első egységében (*Társadalmi nemek és filozófia*) a modernség esztétikáját tekintem át a patriarchális diskurzusok összefüggésében. A nők kizárása a teóriából és a társadalmi cselekvés gyakorlatából kölcsönösen egymást igazolta évszázadokon át, és erősítette a maskulin attribútumokkal felruházott Alkotó képzetét. Ennek megkérdőjelezése teszi lehetővé a társadalmi nemi alapú kutatások és tudás alapjait, hiszen többé nem beszélhetünk az újkor módjára az elvont, általános, férfinek feltételezett emberről. Ezt követően a férfi és nő fogalma csak kölcsönös egymásra vonatkozásban értelmezhető, mint kulturális konstrukció. Azt is mondhatjuk, hogy kommunikációs folyamatok hozzák létre és tartják fenn őket, amelyekben a maskulin diskurzus dominanciátörekvése ismételtelen megjelenik a hatalom és jelölés összefüggésében, a genealógia aszimmetriájaként az eredet és leszármazás viszonylatában, illetve a narratívák kisajátításában.

A könyv második részének (*Társadalmi nemek és művészet*) első tanulmánya ahhoz a hazai viszonylatban kortársi rekanonizációs törekvéshez kapcsolódik, amelynek résztvevői megpróbálják megírni a női irodalom elhallgatott történetét. A szövegértelmezés-központú (gүнэзис jellegű) megközelítésben a szövegben képződő szubjektum és narratíva viszonylatait, a vágys tereire vonatkozó elbeszélői módot és annak konnotációit vizsgálom. Erdős Renée ebben az újraértelmezett kontextusban nem csupán erotikus tematikával jellemezhető lektűr-írónak tekinthető, hanem a modern női irodalom olyan korai szerzőjének, aki megélte, internalizálta és

megírta az emancipáció problémáját, artikulálta a maga korában tabunak számító női szexualitást.

A női alkotásvágy, önmegvalósítás problémáját érintő másik elemzés Weöres Sándor *Psyché* című alkotásáról készült. Mivel a szöveg megszületése óta eltelt közel öt évtized során állandó mozgásban volt és van a társadalmi nemről, így a valós és képzelt személyekről szóló tudás és beszéd, ennek megfelelően Lónyay Erzsébet *Psyché* önazonossága olyan fiktív identitás, amely a telő idő során változó társadalmi-kulturális kontextusok között jön létre újra és újra. Ebben a valóságos és a fiktív játékára is építő fragmentált regényszövegben *Psyché* alakja éppolyan narratív és performatív beszédcselekvések hálózatában alakul, mint bármilyen élő vagy korábban élt személy identitása, amely az ő esetében nem nélkülözi az ironikus szemlélet jegyeit sem. Ennek megkerülhetetlen velejárója a nyelvi jelentés ambivalenciáinak és interferenciáinak elfogadása és a megértésre való ráutaltság állandó, szükségszerű aktivitása.

A közelmúlt magyar elbeszélő irodalmában gyakrabban találkozhatunk a gyermek-narrátor alakjával. Az idetartozó művek közül *A patriarchális elnyomás ironikus anatómiája* című írásomban Barnás Ferenc: *A kilencedik* című művét elemzem, melyben a társadalmi nemi viszonylatok, a hatalom hétköznapi életben való működésének módja összetett narrációs technikával mondható csak el. A sokféle lehetséges maszkulin tapasztalásmód egyikeként a főszereplő kislány nézőpontjából egy erőszakon és elnyomáson alapuló patriarchális társadalom jelenik meg, melynek a gyermek korlátozott látószögű elszenvedője, ugyanakkor reflexív elbeszélője is. Munkámban azt igyekszem bizonyítani, hogy a regényben ez a paradoxnak tűnő kettősség a posztmodern ironia jelenlétével magyarázható. Az ironikus identitás, a meg hasonlítás és megkettőződés által válik lehetővé a maszkulin dominancia e démonikus világának kritikus elbeszélése és értelmezése.

A következő írás szöveg és kép sajátos összefüggésével, konkrétan a feliratos falvédők világával foglalkozik. A falvédők hímezése

Magyarországon a 20. század elején a modernizáció által megérintett nők sematikus és egyben kreatív kifejezőeszköze volt. Ez a vizuális módozat az évtizedek alatt fokozatosan leértékelődött, olyannyira, hogy amikor kutatók, muzeológusok az 1980-as évek közepén kiállítást szerveztek belőle, országos botrány tört ki. Ezt a műfajt egyszerre jellemezte az alacsony presztízs és az erős társadalmi nemi meghatározottság. Ennek fényében különösen érdekes, hogy kortárs magyar képzőművészek, Pittmann Zsófia és Szabó Eszter Ágnes ehhez a vitatott esztétikai értékű vizuális médiumhoz fordulnak, napjaink populáris kultúrájából átvett tartalmakkal látják el, és kritikailag újraértelmezik az idézések és utalások posztmodern gesztusával. Míg az egykori falvédő naivitása, közhelye kelt mosolyt, napjaink falvédője ironiát hordozó mivoltában készletgyanerre.

A kötet harmadik részében (*Társadalmi nemek és társadalomkutatás*) a nyitótanulmány tárgya, hogyan formálódik meg a gasztro-nómia képi reprezentációja a televíziós főzőműsorokban, és ez milyen műfaji logika szerint, milyen képi és narratív sémákkal próbálja megerősíteni a hagyományos férfi-női sztereotípiákat. Kísérletet teszek arra is, hogy mindezt genderkritikai nézőpontból közelítsem meg, ami által lelepleződik a médiagasztronómiai műsorok felszínessége, álságos mivolta. A jelentések dinamikájának szintjén előtűnik a maskulin uralmi beszédmódnak a hatalom megőrzésére irányuló lankadatlan és meglehetősen egyhangú törekvése, amely a nőket mindig annak a bizonyos Másiknak a szerepébe próbálja kényszeríteni, akit a felszínen tüneményesen változatossá láttat, miközben egyetlen célja, hogy a nő soha ne kerüljön a domináns pozíció közelébe sem.

A *Premodern szokásrend egy mai mikroközösségben* című írás az egykori selmecbányai akadémiáról átörökölt soproni egyetemi hagyományokat vizsgálja. A diákság belső szokásrendjét strukturált mikroközösségként értelmezem, amelyen belül a sajátos viselet napjainkig funkcióval és jelentéssel rendelkezik, továbbá az adaptivitásra való készség is jellemzi. A szöveg részletesebben azzal

a vonatkozással foglalkozik, hogy a női hallgatók befogadása egy homogénnek feltételezett, maskulin jellegű közösségbe milyen módon változtatja meg a hallgatók viseletét, a waldent is. Ennek elemző bemutatása arra lehet jó példa, hogy egy premodern eredetet magán viselő közösség mennyiben képes eltekinteni a modernség társadalmi nemi taxonómiájának néhány alapvető elemétől a saját hagyományok őrzése és rituális továbbadása során.

A következőkben az identitás és regionalitás társadalmi nemi összefüggését vizsgálom az általam készített narratív interjúk egyikének elemzésével. Kutatásom során olyan soproni nőket szólaltattam meg, akik diplomásként vagy egyetemi hallgatóként a szomszédos ausztriai településekre járnak át takarítani, és így megszerzett jövedelmük jóval a magyarországi átlag fölött van. A fogyasztás nyugati mintáinak közvetlen megtapasztalása és keresetük az önbecsülést erősítő tényezővé válik. Kutatómunkám megerősíti azt a feltételezésemet, hogy a fogyasztás fogalmát megváltozott értelemben, mint aktív, cselekvő ágenciát érdemes továbbgondolni, amely a kultúra mintái közti választás módjait kínálja fel az önmeghatározás visszatérő feladatában.

A férfi és a HVG című tanulmányom arra a felismerésre épül, hogy napjainkban – éppen a feminista kutatásoknak köszönhetően – a férfiasság, a maskulinitás és a patriarchátus között korántsem létesíthetünk problémamentes összefüggést. Ennek egyik oka, hogy az egy adott időben és társadalomban megjeleníthető férfi azonosságformák és szerepek is képlékenyek és egymásnak ellentmondó jellegűek lettek. Nemcsak a feminitás, de a maskulinitás sem értelmezhető stabil kategóriaként, inkább olyasminék tűnhet, ami a társadalmi nemi identitás szóródó terében különféle csomópontokat képezhet, beleértve a hatalom által legitimált férfias mintázatokat. Elemzésemben a *Heti Világgazdaság* című hetilap 2010/2011-es évfolyamának lapszámainak tekintem át abból a szempontból, hogy a férfiidentitás 'válsága' egyfajta értelmezési kísérletének tekinthetők azok a cikkek, amelyek a férfiasság szerteágazó

vonatkozásaiban jelentek meg. Úgy vélem, az általam választott forrás *pars pro toto* alapon igazolja azt az állításomat, hogy manapság az számít – mindenekelőtt a férfiolvasók számára – komolyan vehető kijelentésnek a férfiakról, amit az úgynevezett egzakt tudományosság beszédmódjának köntösébe bújtatnak.

Ahogy a fentebbiekből kiderül, a kulturális tér különböző szegmenseiből válogatva igyekszem sorra venni a társadalmi nem és nyelvi forma változatait.⁴ Nem kívánom tagadni a tudás intézményesült diskurzusaitól való eltérés szándékát sem, de hogy ebből mennyi és hogyan valósult meg, annak eldöntését az olvasóra bízom. Visszatérve a Bevezetés elején idézett Weöres-mottóra, ez inkább érthető úgy, mint elcsúszás, disszemináció az interpretációs kísérletek során felmerülő jelentések között, tehát annak tudomásulvétele, hogy a nyelvi jelentés uralhatatlan mozgás. Talán éppen ezért nevezte Derrida a dekonstrukciót módszer helyett eseménynek. Azonban inkább azt mondanám, hogy a kötet minden egyes tanulmányánál az a hermeneutikai belátás vezetett, hogy valamit akkor értünk meg jó eséllyel, ha nem önkényesen és külsődlegesen kiválasztott módszertannal vizsgálódunk, hanem a megértési folyamat részeként találjuk meg az értelmezés érvényes-ként felsejlő lehetőségét.

⁴ A kötet szövegei korábban tanulmányok formájában megjelentek. Az írások eredeti publikációs helyei a mű végén megtalálhatók.